

*О. Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ІДЕЯ ГРОМАДЯНСТВА ЯК ПРОБЛЕМА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Інституціоналізація державно-територіальних спільнот передбачає формування певної ідеології, культурного етосу, які надають цілям і самій спільноті характеру місії. На ґрунті інтегруючої ідеології витворюються зразки поведінки членів спільноти, певні ритуали і символи, її соціальний образ, що, в свою чергу, накладає відбиток на структуру суспільства. Концептуально корисними у визначенні процесу інституціоналізації державних утворень є напрацювання М.Вебера. Описуючи процес інституціоналізації, Вебер розрізняє соціальні спільноти на «цільові спілки» та «інститути» [1, с. 146–151]. Цільову спілку він визначав за ідеальний тип раціонального об'єднання в суспільство, що ґрунтується на чіткій домовленості щодо засобів, мети, порядку. Передбачається також, що «участь» окремих осіб, тобто обґрунтоване сподівання на те, що кожен учасник орієнтуватиме свої дії на встановлений порядок, базується на особливій раціональній домовленості з кожним індивідом окремо. Саме риси «цільової спілки» має суспільство в рамках новоутвореної державності. І це є номінальним означенням процесу формування територіальної спільноти.

Проте, на думку Вебера, існують дуже важливі форми суспільних об'єднань, де суспільна поведінка – так само, як і в цільовій спілці, – значною мірою впорядкована щодо своїх засобів і мети прийнятими настановами і, отже, є «усуспільненою»; однак всередині таких об'єднань мало не головною передумовою існування є такий принцип: індивід, як правило, виявляється учасником суспільних дій і, отже, одним із тих, на кого поширюються очікуван-

ня, що його поведінка буде орієнтованою на вищезгадані настанови, але при цьому без його *власного* сприяння. Конститутивна для таких форм об'єднання в суспільство спільно спрямована поведінка визначається саме тим, що за наявності певних об'єктивних даних, властивих конкретній особі, від неї очікують участі у спільних діях, тобто орієнтації її поведінки на певний встановлений порядок, і в середньому такі сподівання мають свої підстави, оскільки індивіди емпірично вважаються «зобов'язаними» брати участь у спільних діях, конститутивних для даної спільноти. Тобто такий стан речей свідчить про виникнення *інституту* [1, с. 146–147]. Тому інтегроване суспільство у формі державно-територіальної спільноти має риси інституту. Як тільки така спільнота починає набувати рис цільової спілки, можна прогнозувати занепад державного утворення.

Розглядаючи такі поняття, як «*громадянство*» (citizenship) та «*підданство*» (nationality), слід зазначити, що останнє є формальною стороною першого. Підданство розглядається як концепція членства в певній територіально-державній спільноті, згідно з якою на особу поширюється владна компетенція конкретної держави. В українській мові термін «підданство» є однокореневим зі словом «данина», тобто означає платити данину. Поняття «громадянство» також донедавна означало підданство або національність. Цей термін походить від слів «місто» й «міщани». В англійській мові – «city» – citizenship, в німецькій «Burger» означають не лише громадянина, а й міського жителя, оскільки перші республіки переймали досвід міст із самоврядним управлінням. І лише згодом це поняття розширюється та набирає рис громадянського статусу, який описують через громадянські права, громадянське суспільство. Підданство визначає належність осіб до народу держави, існування якої визнається міжнародним правом. Ця дефініція членства, безвідносно до внутрішньої організації державної влади, поряд з територіальним визначенням простору, що перебуває під суверенітетом держави, слугує

соціальному обмеженню держави. Згідно з тим, що демократична правова держава розуміє себе як асоціацію вільних та рівних громадян, підданство пов'язане з принципом добровільності. Тому набуло більшого поширення «громадянство». Ці два поняття можна розрізняти з точки зору визнання за особою міри суб'єктності політичної діяльності. Водночас цими двома поняттями й нині продовжують користуватися в офіційних документах, ставлячи їх подеколи поряд – громадянство (підданство), оскільки підданих, наприклад, «Її Величності королеви Великої Британії» навряд чи можна назвати як таких, що не є членами демократичної держави з усіма правами, що з цього випливають.

Уперше з інститутом громадянства людство зіткнулося у часи Стародавньої Греції. Населення грецьких міст-держав ділилося на три основні категорії. Раби, які були безправними і тому не були громадянами. Чужоземці (метики) також не мали громадянства навіть, якщо кілька поколінь їхніх предків проживали у місті-державі, однак не існувало чіткої форми законної натуралізації, тому отримати громадянство можна було лише через недогляд чи тимчасові попускання. Громадянство через участь у політичному житті надавалося за правом народження від двох батьків – громадян міста-держави. Арістотель дає визначення поняття «громадянин»: «громадянином є той, хто може бути суддею і посадовою особою» [2, с. 67]. Він схильний пов'язувати громадянство з певним державним устроєм, оскільки громадяни, хоч і різні, проте їхнім завданням є збереження утвореного ними об'єднання: «Коли держава – певне об'єднання (громадян), причому політичне, але в ньому відбувається зміна державного устрою, відмінного від попереднього, – тоді й державу не можна вважати тією самою» [2, с. 69]. Якщо за демократії громадянами можуть бути навіть ремісники й поденники, то за аристократії ці категорії населення не можуть користуватися громадянськими правами, оскільки, виконуючи повсякденні обов'язки, вони не виявлятимуть громадянських чеснот (вміння

керувати й користися). Так само за панування олігархів поденники позбавлені громадянських прав, бо там доступ до органів управління зумовлений високим майновим цензом, тоді як ремісники завдяки ремеслу гіпотетично могли б, розбагатівши, їх одержати [3, с. 66–74].

Слід зауважити, що ідея громадянства як участі у політичному житті грецьких міст-держав мала більш особистісний, раціональний характер, ніж правовий. Сучасний зміст поняття «громадянин», тобто людина, якій законом гарантовані певні права, краще зрозуміли б не греки, а римляни, бо латинське слово *ius* почасти означає володіння особистим правом. Греки, однак, вважали своє громадянство не особистим володінням, а чимось подібним до спільного володіння, як, скажімо, спільне життя членів родини [3, с. 36–37].

Участь у житті держави була найважливішим інститутом функціонування тодішніх територіальних спільнот. Але давньогрецьке громадянство мало від початку риси «цільової спілки». Тому подальший занепад грецьких міст-держав пов'язаний з протестною відмовою від активної участі громадян у політичному житті спільноти. Саме знецінення громадянської участі стало основним імперативом деінституціоналізації міст-держав. На думку Дж.Г.Сейбайна і Т.Л.Торсона, негативне ставлення могло виникнути лише з припущення, що управління містом насправді не таке важливе, як здавалося б, що життя будь-якого міста не залежить від влади політиків і що політики не можуть досягти чогось значного на політичній арені. «Результат такого погляду мав би вигляд розчарування, бажання відокремитися від суспільства і жити власним життям, у якому суспільні інтереси відіграють дуже незначну або навіть негативну роль; вони були б непотрібними або небажаними» [3, с. 139]. Ця точка зору в подальшому знайшла своє відображення в поглядах епікурейців і скептиків, які віддавали перевагу монархії як найсильнішій і тому найбезпечнішій з форм правління. Поряд з

цим набули поширення космополітичні погляди – концепція світового громадянства.

Такі віяння етичної філософії Стародавньої Греції здебільшого пов'язані із занепадом міст-держав. Система міст-держав була неспроможною надати реальний захист, тому в подальшому контроль над греками почергово перебував то у руках персів, то македонян та римлян. Водночас завоювання Александра Македонського, розквіт імперії та її розпад змусили грецьких філософів переглянути своє бачення проблеми монархії (Арістотель розглядав монархію як академічну проблему). Нові монархії (окрім Македонії) були приречені стати абсолютними, бо жодна інша форма державності не змогла б утримати територіальні спільноти з різнорідними елементами. Царства Птолемеїв у Єгипті, Селевкідів у Персії були змушені залишати недоторканими велику кількість місцевих звичаїв і правопорядків, над якими стояли закони, продиктовані інтересами єдності держави. Звідси виникла розбіжність між загальним (царським) законом і законом місцевим. Цар став у певному розумінні символом єдності держави та її надійного функціонування. Саме стоїцизм у часи Хриспона постулював два закони: закон міста і закон всесвітньої держави – закон звичаю і закон розуму. З цих двох законів останній мав вищі повноваження і виражав норму, з якою мали узгоджуватись статути і звичаї міст і регіонів [3, с. 153, 156].

Водночас слід зазначити, що існувала певна відмінність в інституціоналізації царату в самих греків та еллінізованих Азії та Єгипті. Якщо на Сході обожнення царя (деспотія) стало загальноприйнятною практикою (що, врешті, потім й запозичили римські імператори), то у грецьких містах звеличення особи царя мало політичний характер і було розраховано на відповідну реакцію міст-держав. Це сприяло також тому, що закони, проголошені царем, могли зберігати чинність і після смерті царя, для чого однієї його волі було б замало. Тобто закони і саме підданство мали набути рис веберівського «інституту», оскільки піддані

«зобов'язані» підкорятися новому монарху. Як наслідок, в епоху еллінізму склалася теорія обожнювання царя. Але обожнювання не самої особи царя, а інституту царату. Цареві приписували божественність, недоступну звичайній людині, і ця божественність могла занапастити негідного узурпатора, що зазіхає на таку високу посаду без благословення Небесного. Тобто влада царя має такі моральні та релігійні засади, які його піддані можуть визнавати без шкоди для своєї моральної свободи і гідності. Тому відтоді й укорінилося постулювання, що царат і деспотія – принципово різні речі.

Традиція обожнювання римського імператора мала дещо відмінний характер, ніж у східних деспотіях. Ранній, республіканський період в історії Стародавнього Риму наклав відбиток на принципи інституціоналізації імперії, що увиразнювало ідею громадянства (підданства) як інститут, а не як цільову спілку. Якщо у Греції відносини вільного співгромадянства, за Арістотелем, мали місце лише між гідними та рівними, і відповідно, громадянство було обмежене невеликою, ретельно дібраною групою, то в Стародавньому Римі ці принципи дещо змінилися. «Ідеал вільного громадянства зазнав змін за обставин, коли перебування на державних посадах і виконання політичних функцій стало відігравати мізерну роль у суспільстві, хоча й сам ідеал не зник безслідно, а вижив, увібравши в себе ідею юридичного статусу і кодексу прав, згідно з якими приватна особа могла звернутися до держави з вимогою надати їй захист» [3, с. 151]. «Civis Romanus sum!» – «Я римський громадянин!» – гордо говорив римлянин, який, будучи носієм невід'ємних громадянських прав, усвідомлював, що за ним стоїть могутня імперія.

Цицерон у трактаті «Про державу» стверджував, що через підлеглисть усіх людей одному закону, а отже, й через співгромадянство, люди мають бути певною мірою рівними, розглядаючи рівність більше як моральну потребу, ідеал, аніж як дійсність. Держава – це моральна спільнота, множина осіб, котрим сумісно належить сама

держави та її закон. Саме Цицерон вводить терміни «res publica», або «res publica» – «народна справа», ототожнюючи при цьому державу та народ. «Отож держава є власністю народу («res publica»), а народ – це зібрання людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів» [4, с. 48]. Таким чином, «res publica» як спільнота мала риси інституту.

Християнство як церковний інститут поза державою репрезентувало кінець старої імперської ідеї. Поширення християнства серед громадян Римської імперії створило проблему її інституціоналізації. Особливість християнського підходу до справи полягала в тому, що християнин неминуче підпадав під подвійну підлеглість, абсолютно незнану в етиці язичницької античності. Тому початкове гоніння римських імператорів проти перших християн мали підстави, оскільки вони розуміли, що в християнстві присутня ідея, не сумісна з римськими поняттями про чесноти абсолютної відданості державі. Ідея, що людина є громадянином двох держав, яку вперше проголосили ще стоїки, в християнській інтерпретації набула інших рис – під більшою державою тепер розумілись не просто вселюдська спільнота, а духовна сфера, істинне Царство Боже. Основним у християнському підході було розрізнення духовних і мирських інтересів, а відтак, стосунки між релігійними і політичними інституціями створювали для християнина нову проблему. Його переконання в аспекті старої імперської ідеї політичного підпорядкування видавалися принципово зрадницькими, так само як і імперські ідеали з погляду християнина були принципово поганськими і безбожницькими. Для язичника найвищий і моральний, і релігійний обов'язок скеровувався на державу, символічно – на імператора, котрий уособлював цивільну владу і водночас божество. З цих причин християнство порушило питання, не знане в античному світі, – про взаємини церкви з державою і започаткувало різні форми лояльності та внутрішню (церковну) систему покарань, чого зовсім не передбачала антична концепція громадянства [3, с. 185].

Без релігійної підтримки не могла існувати жодна світова імперія. Спільна релігія була чи не єдиним засобом інтеграції конгломерату народів, племен і міст. Через те, що на території сучасної Італії мали місце (й дедалі міцніли) конституційні обмеження, успадковані від республіканського устрою, будь-які реформи у напрямі створення державної релігії зазнавали невдач. Виникла потреба не в офіційній релігії, яка все ще була б додатком держави, а в релігії з реальною автономною еkleктичною організацією, яка стояла б поруч з державою як рівноправний партнер, а щодо її специфічних інтересів, то вони не заступали б державних інтересів. Християнин не міг, вочевидь, не зраджуючи своєї релігії, погодитися з обожнюванням імператора як останньої інстанції у духовних питаннях. Як тільки претензії Римської держави на компетенцію в релігійних питаннях нарівні з політичними було відметено, той же християнин зміг посісти лояльну позицію щодо імперії як громадянин або солдат. Для християн імперія набула рис цільової спілки. А церква вже фактично пристосувалася надавати підтримку світській владі, навчати своїх adeptів покорі та вірності, виховуючи їх лояльними громадянами.

Тому занепад імперії був неминучий. Яскравим прикладом-симптомом деінституціоналізації та початку кризи Римської імперії є те, що близько середини IV ст. н.е. германці, котрі служили в римській армії, стали зберігати за собою тубільні імена. А вже у V ст. – чистокровні римляни почали й собі брати германські імена.

У ранньому середньовіччі з'явилися ідеї стосовно функціонування держави й права, яких не знала античність і які поступово засвоювалися теоретичною традицією і справляли помітний вплив на політичну філософію Європи. Разом із зародками феодалізму варварські народи, що вторглися на терени Римської імперії, принесли з собою і власне розуміння функціонування територіальної спільноти. У нових державних утвореннях (королівствах) почали виникати нові юридичні засади функціонування спільнот – «варварські правди» – які мали територіальний характер

(хоча й не скрізь уніфіковані), що було більш прогресивним здобутком порівняно із старим народним правом, та й виконання його стало ретельнішим.

Підпорядкування законодавчих ідей звичаєвому (локальному) принципу заклало інституційне підґрунтя до подальшої феодальної роздробленості. Інститут васалітету та принципи феодальних відносин полягали у тому, що в період дезорганізації існування великих політико-економічних одиниць не було можливим. З цієї причини територіальні об'єднання намагалися обмежитися розмірами. Основним економічним чинником стали умови землеробства, завдяки чому сільська спільнота з належними їй угіддями землеробства перетворилися на майже самодостатню одиницю.

Основою інституту підданства в його класичному феодальному варіанті були землеволодіння та договір: в основі васалітету лежав договір, що зв'язував представників панівного класу. Васалітет у цю епоху не тільки форма комендації – заступництва, а й спосіб підпорядкування слабого сюзерена сильному шляхом визнання за останнім права на верховну власність щодо земель васала.

Показово, що зобов'язання між сюзереном і васалом завжди були взаємні. Сходячи на трон, сюзерен та його піддані взаємно присягали. (Непорозуміння між українцями та росіянами, що виникло на Переяславській раді, коли представники московського царя відмовилися присягати українському населенню, свідчить про євразійську домінанту в політичній культурі тогочасної Московської держави, де не було інституту взаємної присяги). Водночас стосунки сюзерена з васалом відрізнялися від стосунків монарха з підлеглими, бо в них не увиразнювалися відмінності між особистими правами та обов'язками перед державою.

Економічно зміцнілі середньовічні міста розпочинають боротьбу з феодалами за право самоуправління. Наслідком цієї боротьби стало здобуття жителями міст певної суми прав, їхній правовий стан стає відмінним від феодального підданства. Формується муніципальне громадянство, яке

було засноване не на договорах чи землеволодінні, а на статуті та змозі брати участь у міському самоуправлінні.

Під кінець XV ст. зрушення в економіці, які накопичувалися роками, спричинили радикальну перебудову середньовічних інститутів. Попри сповідування теорій соборної церкви та всесвітньої імперії, ці інститути були життєздатними на невеликих територіях через обмежені засоби комунікації. Торгівля як основний рушій комунікацій теж була переважно місцевою і трималася під контролем виробничих гільдій як муніципальних інституцій. Звідси обмеження пересування і грошового обігу. Тому розвиток комунікацій ішов урозріз з усталеними традиціями ведення торгівлі. Ще під кінець XIV ст. почав формуватися доволі численний торговельний клас, який незалежно від гільдій і міст прагнув більшого впливу на торгівлю. Такий вплив могла робити влада з більш широкими повноваженнями, аніж місцевий муніципалітет. Інтереси цього класу вимагали сильної влади як удома, так і за кордоном.

Ліберальні прояви функціонування підданства були зумовлені економічними потребами. Перехід від ремесла до мануфактури потребував вільних робітників, основний ресурс яких черпався із селянства, що було обмежене кріпацтвом.

І все ж на початку XVI ст. у Західній Європі розпочався процес посилення самодержавства. Королівська влада зростає за рахунок придушення інших владних інститутів – шляхетських, магістратських, церковних. Політична влада, що донедавна була розподілена між васалами і цехами, опинилася в руках монарха. Ідея суверена як першоджерела політичної влади, прихильниками якої досі були адепти римського імператорського права та прибічники теорії богопомазаності папи, стала в політичній думці XVI ст. загальноприйнятною. Абсолютна монархія скасувала феодалний конституціоналізм і вільні міста-держави, які були уособленням середньовічної доби, експропріювала більшість монастирів і церковної власності на користь новопосталого буржуазного класу. Церква дедалі більше потрапляла у залежність від монархів.

Прискорення державного будівництва пов'язано із поступовим занепадом феодалізму та початком Ренесансу і Реформації. Воно було наслідком кризи концепції християнської імперії, церкви, яка почала набувати рис цільової спілки, та суперництвом між новими монархіями Європи. До Французької революції та наполеонівських війн процес державотворення відбувався поза будь-якого опертя на націоналістичні почуття, ідентичність чи свідомість. Держави, як вони виникали після XV ст., не потребували глибинної ідентифікації підданих із певними територіальними кордонами, історією, культурою чи мовою. Навпаки, нерідко уявлялось, що державна ідентифікація і лояльність можуть бути передані за посередництва династичних шлюбів. Тобто поняття вірності було пов'язано з династією [5].

Слід звернути увагу на те, що в Середні віки дуже жорстко дотримувався принцип монопатризму: визнавалося підданство одному суб'єктові (сюзерену). Так, у Британії склалася правова норма, згідно з якою заборонявся вихід із підданства (експатріації). Водночас Г.Гроцій вказував: «Державне підданство є такого роду підпорядкування, в силу якого народ віддає себе у володарювання якій-небудь особі, декільком особам і навіть іншому народу» [6, с. 259]. Гроцієм також допускалася можливість виходу в деяких випадках з підданства одного правителя і перехід у підданство іншого: «Цілком вірогідно, що народи дадуть згоду на вільний вихід громадян із держави, тому що вони можуть мати не меншу користь від такої свободи, ніж інші країни» [6, с. 256].

Т.Гоббс також вважав, що підданий має зберігати вірність суверену, з яким пов'язаний *договором*. У зв'язку з цим Гоббс обґрунтовує концепцію договірної походження політичної влади [7, с. 132–133]. Держава виникає на підставі суспільного договору між людьми. Отже, люди мусли укласти суспільний договір, передавши частину прав суверену взамін на безпеку життя. Громадянське суспільство (*societas civilis*), яке виникає на основі цього

договору, розглядали як еквівалент держави (*civitas*) та її законів. Крім того, Гоббс оперує поняттями громадянина (підданого) та громадянської особи (*persona civilis* – окреме співтовариство громадян за певними інтересами). Підпорядкування підданого не може мати постійного характеру, особливо в тих випадках, коли влада не виправдовує сподівань, тобто коли стає нелегітимною. Гоббс вказував на необхідність та можливість особливих правил відмови від присяги підданства при окупації та краху незалежної держави, що виключало б у цих випадках подвійне підданство [8, с. 242–244]. Однак існувала проблема у випадках, коли особа не відмовлялася від свого попереднього підданства, тоді як окупаційна влада зараховувала її до власного підданства. Такий стан, а саме в той час відбувалися затяжні війни, породжував тимчасовий *біпатризм*, який відзначався не стільки правом подвійного громадянства, скільки обов'язком. Причому така невизначеність підтримувалася неможливістю врегулювання тогочасних конфліктів та надмірними амбіціями правителів.

У ліберальній традиції природного права, яку започаткував Дж.Локк, вимальовується індивідуалістсько-інструменталістське розуміння статусу громадянина. Локк зазначав, що «дитина не народжується підданою країни чи уряду» [9, с. 192]. Вона перебуває до повноліття під опікою та владою батька. Локк детально описує поняття підданства. Він розрізняв *виражену* та *мовчазну* згоду на підданство. Лише виражена згода будь-якої людини, яка входить до певної спільноти, робить її членом цієї спільноти, підданою її уряду. Натомість розв'язання проблеми мовчазної згоди Локк убачав у володінні або користуванні майном на певній території [9, с. 192]. Він вважав, що тільки фактичне входження людини у спільне творення через конкретне зобов'язання й відкриту виражену обіцянку та договір можна вважати повноправним членством у територіальній спільноті [9, с. 194].

Саме ліберальна традиція заклала основи сучасної концепції громадянства (підданства). Найбільш цілісно її сфор-

мульовав ще Ж-Ж.Руссо: «Цей акт об'єднання, замість приватної особи кожного з учасників угоди, одразу утворює юридичне і колективне тіло, складене із стількох членів, скільки голосів нараховує об'єднавча асамблея; це тіло отримує внаслідок зазначеного акту свою єдність, своє колективне я, своє життя і свою долю. Така громадська особистість ... колись називалася *громадянською спільнотою*, а сьогодні іменується *республікою*, або *політичним тілом*, котре отримує від своїх членів назву держави, коли воно пасивне, суверена, коли воно активне, *суверенної держави* – коли воно порівнюється з подібними до нього тілами. Що стосується членів об'єднання, то всі разом вони називаються народом, а кожен окремо – *громадянином*, оскільки бере участь у здійсненні суверенної влади, або *підданим*, оскільки підкоряється державним законам. Ці терміни часто плутають один з одним. Тому буде достатньо вміти розрізняти їх тоді, коли вони вживаються у їхньому найточнішому значенні» [10, с. 22].

Руссо також дає рецепт успішного функціонування територіальної спільноти: «Рівномірно заселіть територію, розповсюдьте скрізь дію одного й того ж права, добийтеся, щоб повсюди панував достаток і вирувало життя – ось шлях до того, щоб держава стала найміцнішою і отримала найкраще урядування з усіх можливих. Пам'ятайте, що міські мури будуються лише з уламків сільських будівель» [10, с. 109]. Тобто інституціоналізація нових, буржуазних державних утворень має відбуватися паралельно з руйнуванням старих аграрних принципів.

З кінця XVIII ст. інституціоналізація державно-територіальних спільнот відбувалася під впливом посиленої державної фінансової політики та милітаризму. Вперше виникають спільноти, що охоплюють усі класи суспільства. Це, в свою чергу, породжує зростання податків, військового мита, збільшення війська. Таким чином, милітаристська державна політика на даному етапі відіграла значну роль у глибокій політизації понять «народ» та «нація», зростанні вимог уряду та політичного громадянства. І все ж інтегру-

ючим інститутом такої спільноти залишалося самодержавство. Не дивно, що слова державних гімнів тогочасних монархій схожі: австро-угорської – «Збережи нам, Боже правий, цесаря і рідний край», російської – «Боже, царя храни», британської – «Боже, бережи королеву».

Поряд з цим невизнання біпатризму призводило до збільшення кількості нерегульованих випадків підданства. Прагнення до збільшення кількості солдатів спонукало Наполеона Бонапарта звернутися до принципу *jus soli* у питаннях надання громадянства при народженні: будь-хто, народившись на французькій землі, є французьким підданим.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. принцип формування державно-територіальної спільноти як громадянської нації починає підтримувати та зміцнювати, за допомогою державних інститутів, індустріальний капіталізм. Усезагальне бажання індустріального розвитку наділяє державу дедалі більшою силою, могутністю, можливостями втручання у різноманітні сфери життя суспільства. Саме держава як інститут, а не монарх стає відповідальною за комунікацію, освіту, здоров'я і добробут, навіть за рівень моральності та міцність сім'ї, тобто повністю перебирає на себе функції церкви. Держава стає дедалі «національною», а суспільство – одноріднішим. Це веде до появи опозиції, що пов'язує свої вимоги за етномовною чи релігійною належністю. У деяких випадках це призвело до створення нових національних держав.

І все ж події XX ст. наклали відбиток на ліберальну концепцію громадянства. Впровадження ідеї соціально орієнтованої держави сформувало комунітаристське бачення громадянства, оскільки надмірна лібералізація державного утворення породжувала небезпеку деінституціоналізації. Відмінність між концепцією, в основу якої покладені права, і комунітаристською концепцією полягає в різних засадничих уявленнях про відносини між індивідами і суспільством. У першій концепції індивіди розглядаються як людські істоти, що заслуговують підтримки і допомо-

ги згідно з універсальними принципами, тобто згідно з правами, що поширюються на будь-кого. Друга ж розуміє індивіда як члена конкретної спільноти, цілі та цінності якого вона формує. Спільнота є визначальною для громадянської ідентичності й тому не може ігноруватися у випадках, коли виникає питання про те, якою має бути держава. Водночас комунітаристська концепція відкидає відверте колективістське бачення функціонування спільноти.

Для комунітаристів ідентичність окремих індивідів визначається їхньою належністю: люди – це члени культурно наповнених спільнот, і на них накладається відбиток традицій та цінності цих спільнот. Е.Макінтайр обстоює дві взаємопов'язані тези. Згідно з першою норми в людському суспільстві мають два джерела: (1) основи універсалістської моралі, що продиктовані нормативними вимогами людської природи, та (2) належність до певної спільноти, що означає мати обов'язки лояльності до спільноти в цілому та до кожного її члена зокрема. Згідно з другою тезою такі обов'язки лояльності можуть виявитися вищими за наші зобов'язання перед індивідами як перед звичайними людьми. Тому патріотизм – це чеснота, і його вимоги завжди братимуть гору над вимогами людяності [11].

Найцікавіші висновки на підставі заочної дискусії лібералів і комунітаристів зробив Ч.Тейлор, синтезувавши вихідні теоретичні постулати обох течій (індивідуалістський автономізм та соціально-культурну інтегрованість). Як стверджує Тейлор, «кожне політичне суспільство потребує певних жертв і вимагає певної дисципліни з боку його членів – вони повинні сплачувати податки або служити в армії і загалом зазнавати певних обмежень. У деспотичних суспільствах, де загальна маса громадян підпорядковується владі одного володаря або кліки, необхідна дисципліна запановує з примусу. Щоб зробити суспільство вільним, цей примус необхідно змінити на щось інше. Це може бути лише добровільне ототожнення громадян із полісом, відчуття того, що політичні інституції в їхньому суспільстві є вираженням їх самих» [12, с. 551].

Оксамитові революції 1989 р. у Центральній і Східній Європі та розпад СРСР викликали проблему інституціоналізації нових державно-територіальних утворень із наявними етномовними меншинами. Основою формування інтегруючих соціальних інститутів стала орієнтація на побудову націй-держав. Водночас формування громадянських націй у цих країнах відбувається успішно там, де наявний більш-менш етнічно гомогенний склад населення та мала місце в минулому державницька традиція. У пострадянських країнах специфіка історичного минулого заклала особливі засади інституціоналізації спільнот. Тому саме веберівська концепція інституціоналізації найбільш прийнятна, на нашу думку, для розуміння пострадянських процесів.

Часто державні утворення бувають змішаного типу, тобто мають риси як «цільової спілки», так й «інституту». Саме такий тип організації суспільства був притаманний Радянському Союзові. Наприкінці так званого розвинутого соціалізму відбулась девальвація цінностей, що їх утілювали радянські інституції. А скасування 6-ї статті в Конституції СРСР про законодавче забезпечення керівної ролі Компартії зруйнувало чи ненайважливіший соціальний інститут, на якому базувалася радянська державність. Після цього ставлення до радянських інституцій набуло рис «цільової спілки», а спроба створити новий, конфедеративний союз набула рис цілераціонального добровільного конструювання. Подальше усвідомлення місцевими номенклатурними елітами переваг повного суверенітету своїх республік та їхня «цільова» домовленість з виразниками ідеї національної держави призвели до безболісної (на той час) відмови від союзної держави. Так само, переважна більшість населення сприйняла ідею Української держави як «цільову спілку», яка зможе забезпечити кращий рівень добробуту та безпеки. Саме скасуванням однієї «цільової спілки» та створенням нової пояснюється «непослідовність», на яку вказують деякі дослідники, а саме, відмінність результатів березневого та грудневого референдумів 1991 р. в Україні.

На думку О.Білого, проблема української суверенної держави протягом останнього десятиліття полягає в тому, що основні дійові особи цього процесу здійснювали державотворення у межах означеної «цільової спілки» [13, с. 16–18]. За його словами, будь-яка «цільова спілка» не має рис базової цінності, є аморфним, несталим утворенням, оскільки цілераціональне підґрунтя його формування постійно перебуває під тиском сумніву й оскарження, адже вона не має культурно-історичного коріння. Білий вважає, що в Україні маємо парадоксальне явище, коли в зоні апеляцій політичних «цільових спілок» (маються на увазі конституційний процес, виборчі стратегії) щоразу опиняється національна держава, яка зазвичай має інституціональний статус і тому засадничо не може бути об'єктом цілераціонального обґрунтування.

Визначення процесу інституціоналізації у тлумаченні М.Вебера дає підставу розглядати суспільство конкретного державного утворення у двох ідеальних вимірах – інтегроване (інституціоналізоване) та неінтегроване (цілераціонально обґрунтоване).

Проведений історико-соціологічний аналіз інституціоналізації державно-територіальних утворень свідчить, що характер громадянства (підданства) залежить від типу політичної влади, економічної домінанти в розвитку суспільства та міри інтегрованості соціуму. Еволюцію державно-територіальної спільноти можна умовно означити як зародження («цільова спілка»), де об'єднання індивідів має цілераціональний характер; інтеграцію («інститут»), де індивіди орієнтовані на певний, обов'язковий тип дій у спільноті; занепад («цільова спілка»), де інтегруючий інститут зник або зруйнований.

Література

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998.
2. Арістотель. Політика. – К., 2000.
3. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К., 1997.

4. *Ціцерон М.Т.* Про державу; Про закони; Про природу богів. – К., 1998.
5. *Линц Х., Степан А.* «Государственность», націоналізм и демократизация // Поліс. – 1997. – №5. – С. 9–30.
6. *Гроцій Г.* О праве войны и мира. – М., 1994.
7. *Гоббс Т.* Избранные произведения: В 2 т. – М., 1964. – Т. 2.
8. *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения : В 2 т. – М., 1991. – Т. 2.
9. *Локк Дж.* Два трактата про врядування. – К., 2001.
10. *Руссо Ж.-Ж.* Про політичну угоду, або принципи політичного права. – К., 2001.
11. *Макінтайр Е.* Чи є патріотизм чеснотою? // Сучасна політична філософія: Антологія. – К., 1998. – С. 524–543.
12. *Тейлор Ч.* Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами // Сучасна політична філософія : Антологія. – К., 1998.
13. *Білий О.* Національна держава й антрополітична криза / Десять років української незалежності: уроки пострадянських трансформацій та виклики ХХІ століття: Матеріали круглого столу // Політична думка. – 2001. – №3. – С. 14–20.